

Miran Marelja*
Zrinka Erent-Sunko**

Izvorni znanstveni rad
UDK 342.7-055.2:341.3](38)
DOI: <http://doi.org/10.25234/pv/8167>
Rad primljen: 4. veljače 2019.
Rad prihvaćen: 20. veljače 2019.

POČETCI MEĐUNARODNOPRAVNOG OGRANIČAVANJA RATOVANJA: PRAVILA RATOVANJA MEĐU GRČKIM POLISIMA I FUNKCIJA KRITERIJA IZDVAJANJA ŽENA

Sažetak: *Grčko običajno ratno pravo počiva na razlikovanju međugrčkih ratova, tj. oružanih sukoba između onih koje povezuju kulturno-religijske spona, od ratova sa strancima koji ne pripadaju grčkom svijetu. Među pravilima koja se odnose na ratove između grčkih polisa posebice je interesantna razlika između pravila koja se odnose na muškarce-ratnike, među kojima su i pravila o poštediti života drugim Grcima, i pravila običajnog postupanja koja se odnose na žene. Ovaj rad istražuje pitanje sudjelovanja žena u oružanim sukobima i pitanje normi kojima se štite životi žena u ratu, kao i pitanje pravila koja se odnose na silovanje, a koja se u ratu mogu smatrati pravom te pravednom nagradom pobjednika. Zaključno možemo potvrditi postojanje određene humanizacije ratovanja imajući nužno u vidu pojam međunarodnih odnosa tada i čimbenika koji su na ondašnje običajno ratno pravo utjecali.*

Ključne riječi: *grčki ratovi, običajno pravo, porobljavanje, zaštita žena*

1. UVOD

Suvremeno međunarodno humanitarno pravo počiva na funkcionalnom kriteriju na temelju kojeg razlikujemo pripadnike neprijateljske populacije od kojih prijeti opasnost od onih koji takvu opasnost u ratu ne predstavljaju. Drugim riječima, razlikujemo one koji sudjeluju u oružanim neprijateljstvima od onih koji su iz njega isključeni ili bi to barem trebali biti. Na prvi pogled jednostavna polazna premisa, još u prošlom je stoljeću činila jedan od temeljnih prijedora ovog dijela međunarodnog prava, čemu svjedoči odnos prakse bojnog polja i ugovor-

* Dr. sc. Miran Marelja, poslijedoktorand, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Trg Republike Hrvatske 14, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska. Adresa e-pošte: mmarelja@pravo.hr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6930-0165>.

** Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko, izvanredna profesorica, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Trg Republike Hrvatske 14, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska. Adresa e-pošte: zrinka.arent.sunko@pravo.hr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7801-5881>.

nih odredbi haških, kao i kasnijih ženevskih konvencija. Tu se, zbog težnje da se pravnom normom otklone sporna pitanja vezana za ratnu praksu, mogu uočiti elementi progresivnog razvoja predmetnog dijela prava. Naime, s vremenom se sve jasnije određuju kumulativni kriteriji koji pojedinoj osobi daju pravo sudjelovanja u oružanim sukobima. Neovisno o izmjenama, suvremena rješenja izvorišno počivaju na Općoj naredbi br. 100 iz 1863. godine, ostavštini iz vremena Američkog građanskog rata koju se uobičajeno smatra početkom procesa kodifikacije pravila kopnenog ratovanja.¹

Misao o potrebi razlikovanja onih koji ratuju od onih koji ne sudjeluju u oružanom sukobu prisutna je koliko i sama upotreba oružane sile kao sredstva za uređenje odnosa među različitim ljudskim zajednicama. Ne samo da sva ljudska društva dosad poznaju neki vid ove misli, već tu misao nalazimo i u svetim spisima različitih religija. Lako je primijetiti kako razlikovanje pojedinih kategorija osoba u oružanom sukobu budi znatan interes neovisno o kulturi ili povijesnom razdoblju. U različitim vremenima i na različitim prostorima mijenja se stoga tek racionalizacija kojom se opravdava navedeno razlikovanje, ujedno odražavajući i dvojbe pobjednika o postupanju prema zarobljenicima nakon bitke, kao i postupanju prema pripadnicima neprijateljske zajednice koji u ratu nisu sami djelatno sudjelovali iako su vojnike ispratili u rat. Pitanje je smatra li se sudjelovanjem u ratu i rađanje ratnika, ispraćanje ratnika u rat i upućivanje molitve bogovima da ratnik preživi i vrati se u naručje svojoj majci ili supruzi. U Aristofanovoj *Lizistrati* naime, zbor žena kaže: "I ja za rat dajem svoj dio: ta rađam sinove...", što prati i tvrdnja kako je "(...) rat i žensko zanimanje."²

Ne čudi što već prvi pisani tragovi odražavaju potrebu ograničenja ratnog nasilja prema onima s kojima se dijele zajedničke poveznice poput religije, kulture i jezika. Početke humanizacije ratovanja vežemo upravo za one oružane sukobe u kojima njihovi sudionici i dalje osjećaju međusobnu povezanost.³ Kako su starovjekovne misli o potrebi ograničenja učinka oružanih sukoba, odnosno općenito misao o potrebi uređenja takvog postupanja, prvenstveno religijske prirode, bivaju usmjerene (često isključivo) na pripadnike vlastite kulturno-religijske zajednice. Takva ograničenja tek iznimno uključuju one koji ne pripadaju istoj kulturno-religijskoj zajednici, neovisno o tome govorimo li o bezbožnicima, krivovjercima odnosno općenito strancima, tim više što je u starom vijeku općeprihvaćeni koncept svetog rata počivao na uništenju stranog elementa zbog opasnosti koju on predstavlja.⁴ Povremeno se može susresti misao kako je i ratni neprijatelj ljudsko biće, posebice ako govori isti jezik i štuje iste bogove, čime se otvara put da se u određenim okolnostima ili kada su određene kategorije osoba posrijedi,

1 Naredba, poznatija kao Lieberov zakon, neprijatelje u ratu dijeli na "dvije osnovne skupine – borce i neborce", pri čemu se ovo temeljno razlikovanje potom razrađuje odredbama koje pravni položaj pojedine skupine definiraju kroz pripadajuća im prava te obveze koje im ovaj propis nameće. Cit. članak 155. Opće naredbe br. 100 iz 1863. godine, u: Schindler, D.; Toman, J., *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents*, Martinus Nijhoff Publishers, Henry Dunant Institute, Dordrecht, Geneva, 1988., str. 6.

2 Cit. Aristophanes, *Aristophanes Comoediae*, Hall, F. W.; Geldart, W. M. (ur.), sv. 2., Oxford Clarendon Press, Oxford. 1907., str. 648.

3 Doduše, iste ove veze mogle su biti i razlog najvećih okrutnosti prema onima koje se optužuje za apostaziju, herezu, pobunu, izdaju i sl.

4 Ne treba čuditi što starovjekovne kulturno-religijske zajednice u pravilu razvijaju analogni obrambeni mehanizam kojim se zajednica štiti od vlastitih pripadnika kada njihova djela imaju potencijal razgradnje same zajednice (npr. incest, ubojstvo, različiti oblici svetogrda). Uz smrtnu kaznu, često rješenje u ovim okolnostima upravo je proglašavanje počinitelja stranih elementom, tj. njegovo protjerivanje iz zajednice, a time i uskrata zaštite koju mu pripadnost zajednici pruža (*ex lex*). Vidi Otterbein, K., F., *The Origins of War: Critical Review, A Journal of Politics and Society*, sv. 11, br. 2, 2008., str. 254.

odustane od prava na njegov život. Potreba ograničavanja zla i patnje koje ratovanje nosi vodi intelektualnoj reinterpetaciji akumuliranog ratnog iskustva, pri čemu ratna praksa postaje dodatni regulator postupanja u ratu.⁵ Oduvijek sveprisutnu uzajamnu okrutnost povremeno je zamijenio iskaz milosti prema neprijatelju, što je moglo katkad ponukati da se u izmijenjenim okolnostima uzvati jednakom mjerom.

U starom vijeku milosrđe pobjednika ovisilo je ponajviše o ekonomskoj koristi koju bi mu ratni zarobljenici donosili, a ako se neka ljudska zajednica nalazila na stupnju razvoja prije nastanka države, u pravilu nije poznavala način iskorištavanja zarobljenika te stoga ne nalazimo intelektualnu razradu svrhe koja bi nalagala poštedu tih zarobljenika. Moguće je tako razlikovati tri različita ekonomska stupnja iskorištavanja radne snage ratnih zarobljenika: primitivni stupanj u kojem se radna snaga zarobljenika ne uspijeva učinkovito upotrijebiti zbog slabog ekonomskog razvoja pobjednika te se ratni zarobljenici najčešće ubijaju; polurazvijeni stupanj, karakterističan za većinu antičkog svijeta (uz izuzetke Grčke i Rima) gdje se stvara određeni ekonomski višak, pa se zarobljenici mogu koristiti kao radna snaga za zadovoljenje ekonomskih potreba tih država; razvijeni stupanj, karakterističan za Grčku i Rim, gdje se javlja ekonomski višak sasvim dostatan za efikasno iskorištavanje robovskog rada.⁶ Prihvatljiv je stoga zaključak da primitivna (preddržavna) društva ubičajeno ubijaju zarobljenike, dok razvojem država postaje očita prednost integracije populacije poraženog protivnika, ne samo žena i djece, nego i odraslih muškaraca, neovisno o tome čini li se to u svojstvu robova, kmetova, pokorenih koji plaćaju tribut ili novih podanika koji plaćaju poreze.⁷

2. RAZVOJ OBIČAJNIH ZAŠTITNIH NORMI U GRČKOJ DO HELENISTIČKOG RAZDOBLJA⁸

Uspoređujući bliskoistočnu vojnu praksu s grčkim običajima rata (tzv. "pravila", grč. νόμοι κοινοί της Ἑλλάδος)⁹ neki izvori upućuju kako je ratovanje među Grcima znatno humanije s obzirom na (religijsko-kulturna) ograničenja, tim više što progon poraženog neprijatelja

5 Vidi Bederman, D., J., *International Law in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001., str. 5.–6.

6 Klasifikaciju razmatra Gelb, I., J., *Prisoners of War in Early Mesopotamia*, *Journal of Near Eastern Studies*, sv. 32, br. 1–2, 1973., str. 71.–72. Karavites pak upozorava kako "ekonomski zahtjevi i utilitaristički razlozi su zasigurno utjecali na spašavanje života robova, ali (...) nisu dovoljni da bi objasnili intelektualne temelje grčke humanosti." Cit. Karavites, P., *Capitulations and Greek Interstate Relations: The Reflection of Humanistic Ideals in Political Events*, Vandenhoeck & Ruprecht, Goettingen, 1982., str. 26.

7 Biološki nagon za preživljavanjem često se isticao kao glavno obilježje primitivnog ratovanja, tim više što ga je teško ograničiti te koji posljedično povećava *rigor belli*. Ipak, biološka uvjetovanost, odnosno "potreba za ubijanjem" odavno je dovedena u pitanje. Pitanje detaljno razmatra Keeley, L., H., *War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*, Oxford University Press, Oxford, 1996., str. 11.–13., 83.–84., 87.

8 Helenističko razdoblje (od 323. do 31. godine pr. n. e., tj. od smrti Aleksandra Velikog do propasti Rimske Republike) ostavilo je znatno više zapisa koji se bave temom ovog članka te je stoga od većeg znanstvenog interesa suvremenih autora. U želji da prepoznamo korijene onog što će nesporno biti prihvaćeno kao običajno postupanje u ratovima helenističkog razdoblja, ograničavamo se na herojsko i klasično razdoblje. Pri tome, svjesni smo kako je moguće dovesti u pitanje vjerodostojnost zgoda koje opisuju korišteni klasični izvori, tim više što ih je često nemoguće potkrijepiti drugim dokazima.

9 Svijet klasične Grčke pojmom *nomos* označava (svaki) zakon, neovisno o njegovoj formi, pa čak i porijeklu. Običaj je trajnije i snažnije pravno vrelo pa se ne može tadašnje "pozitivno" pravo svoditi na pisane pravne norme. Suprotno Bryant, M. S., *A World History of War Crimes from Antiquity to the Present*, Bloomsbury Academic, New York, London, 2016., str. 31. Vidi i Lanni, A., *The Laws of War in Ancient Greece*, *Law and History Review: Law, War, and History*, sv. 26, br. 3, 2008., str. 472. Štoviše, u antičkoj je Grčkoj prisutna misao kako je porijeklo kakve običajne norme (npr. gostoprimstvo kao izvorišno božansko postupanje)

radi ubijanja ili porobljavanja nije uobičajen, pa rat stoga ne donosi demografsku destrukciju sudionika, čak ni poraženog polisa.¹⁰ Pojam totalnog uništenja ostataka neprijateljskih snaga na bojnopolju bio je potpuno stran antičkim Grcima, čiji su se sukobi svodili na okršaje unovačenih malih posjednika sa svake strane, pri čemu se *rigor belli* nastoji svesti, a time i ograničiti, na trenutak odlučujuće bitke koja bi pružila odgovor koja strana uživa naklonost bogova zbog pravednosti svojih zahtjeva.¹¹ Razlog leži u postojanju svijesti o zajedničkom porijeklu svih Grka očitovanu kroz kulturne, religijske i jezične spone,¹² zbog čega starogrčki pisci pozornost posvećuju poglavito sukobima unutar vlastita polisa, tj. borbi za politička prava unutar polisa i kriterijima pripadnosti polisu (suvremenim rječnikom pravo građanstva/državljanstva). Pri tome postupak društvene stratifikacije u pojedinim polisima kao i uobličenje prava pojedinih statusnih skupina svjedoče stoljetnoj borbi između zaslužnih, odnosno bogatih, i gradske i seoske sirotinje.¹³ Obiteljska odnosno plemenska pripadnost, a potom i politička pripadnost nekom polisu iscrpljuju potrebu identifikacije s društvenom zajednicom pa se oružani sukobi između vlastitog i drugih grčkih polisa razmatraju kao sukobi unutar grčkog svijeta kao imaginarne zajednice grčkih polisa.¹⁴ Začetak sukoba među grčkim polisima podudara se s pojavom tiranija u njima, što načelno označava i kraj herojskog doba s obzirom na to da relativno malobrojna vojna aristokracija (hopliti) počinje uzmicati pred falangom, tj. građanima čiji imovinski status, a ne zasluge predaka čine podesnim braniti svoj polis kopljem ili veslom.¹⁵ U to je vrijeme navodno postojalo dvanaest običajnih međugrčkih pravila ratovanja, koja doduše nisu jednako rasprostranjena niti je njihova pravna snaga jednaka, no sva ona se u međugrčkim oružanim sukobima poštuju u većoj ili manjoj mjeri do 450. godine pr. n. e.¹⁶

zajedničko svim civiliziranim narodima (grč. τέμω). Vidi Alonso, V., *War, Peace, and International Law in Ancient Greece*, u: *War and Peace in the Ancient World*, Raaflaub, K., A. (ur.), Blackwell Publishing, 2007., str. 210.

- 10 Zaključak u Strauss, B., *The Trojan War: A New History*, Simon&Schuster Paperbacks, New York, 2006., str. 97. Vidi i Ober, J., *Classical Greek Times*, u: *The laws of war: constraints on warfare in the Western world*, Howard, M., Andreopoulos, G. J., Shulman, M. R. (ur.), Yale University Press, New Haven and London, 1994., str. 17.
- 11 Vidi Hanson, V. C., *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, University of California Press, Berkeley, 2009., str. 4.; Phillipson, C., *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, sv. 2, Macmillan And Co., London, 1911., str. 210. Svakako, zabilježeni su brojni primjeri nepostojanja bilo kakve umjerenosti u postupanju pa se svi zarobljenici bez iznimke ubijaju.
- 12 Kao temelji zajedničke kulture naglašavaju se zajednički religijski elementi odnosno panhelenska svetišta, koji znatno utječu na prerastanje osjećaja lokalne pripadnosti u onodobni grčki etnicitet, što uostalom ističe još Herodot. Vidi Herodotus, *Histories*, Wordsworth Classics of World Literature, London, 1996., str. 669.–670. Grčki izvornik (Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι) dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu/>, posjećeno dana 12. travnja 2018. godine. Pitanje razmatraju Ehrenberg, V., *The Greek State*, Barnes & Noble, New York, 1960., str. 16.–23., 28.–32., 38.–42.; Hale, J. R., *Lords of the Sea: The Epic Story of the Athenian Navy and the Birth of Democracy*, Penguin Books, New York, 2009., str. 9. Međutim, unatoč sponama da "pravog" grčkog jedinstva nikada nije došlo. Treba imati na umu i kako se grčka religija nije oblikovala u religijski sustav s točno određenim pravilima kojima se uspostavljaju dužni obrasci postupanja jer bogovi traže "ritualne čine, ali ne daju izravne zapovijedi ili sustav moralnih pravila." Cit. i zaključak u Lanni, *op. cit.* (u bilj. 10), str. 476.–477.
- 13 Tako Manicas, P. T., *War, Stasis, and Greek Political Thought*, *Comparative Studies in Society and History*, sv. 24, br. 2, 1982., str. 680.
- 14 Vidi Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 11., 115.–116. Slično Caldwell, W., E., *Hellenic Conceptions of Peace*, Studies in History, Economics and Public Law, Columbia University, Longmans, Green and Co., New York, 1919., str. 43.–45., a u manjoj mjeri i Bederman, *op. cit.* (u bilj. 6), str. 34.–35. Zajednička dobrobit se počinje iskazivati kroz poveznicu (prava) građanstva kao osnovu pripadnosti kakvom polisu. Do klasičnog razdoblja nastaje oko 750 polisa koji, uz neke značajne iznimke poglavito u vidu Atene, u pravilu imaju manje od tisuću stanovnika. Tako Balot, K., R., *Greek Political Thought*, Blackwell Publishing, Malden, 2006., str. 2., 22.–23.
- 15 Tako Manicas, *op. cit.* (u bilj. 14), str. 680. Autor drži kako je pojava tiranija uzrokovala međugrčke ratove, iako su oni sve do ratova s Perzijom bili razmjerno rijetki. *Ibid.*, str. 680.–682. Vidi i Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 14.–17., 20.–21. Lanni pak razmatra evoluciju ratovanja u Peloponeskom ratu u kojem zbog uspona političke snage *demosa* interes pojedinih polisa posljedično sve manje počiva na ratničkoj aristokraciji. Vidi Lanni, *op. cit.* (u bilj. 10), str. 483.
- 16 Vidi Ober, *ibid.*, str. 13.–14., 23. Ipak, prema autoru nakon 450. godine dolazi do jasnog rastakanja navedenih pravila.

Političko i vojno ujedinjenje grčkih polisa vezujemo tek za iznimne okolnosti, poput nastanka Helenske lige 481. godine pr. n. e. kao odgovora na Kserksove vojne i političke ambicije, gdje su upravo kulturno-religijske i etničke panhelenske veze ne samo snažni kohezivni faktori koji kataliziraju (privremenu) integraciju, nego i osnovni gradivni element takvog povezivanja. Misao u svom odgovoru Perzijancima neprijeporno uobličava Aristid tvrdnjom kako “ne postoji dovoljno zlata na Zemlji, niti dobre i bogate zemlje, niti išta (...) zbog čega bismo Grčku prepustili sužanjstvu. Helenska rasa je od iste krvi, istog jezika, istih bogova, hramova, prinose iste žrtve, imaju iste običaje i postupaju jednako. Bilo bi sramotno za Atenjane da je izdaju.”¹⁷ Pri tome, uzor Grcima postupci su njihovih predaka u ratu protiv Trojanaca, također stranog etničkog elementa izvan grčkog svijeta.¹⁸

Ne čudi što još Homer upozorava na opasnosti koje rat nosi civilnom stanovništvu jer treba “od Ahejaca, što rado vojuju, braniti žene i ludu djecu u Troji”, no moguće je u riječima kralja Prijama uočiti podredno propitivanje moralne opravdanosti ubijanja nedužnih trojanskih civila, tj. onih koji nisu počinili zlo.¹⁹ S druge strane, iako se rat ne slavi niti se nužno smatra prirodnom stanjem u odnosima ljudskih zajednica, nesporno je da Grci svrstavaju barbare u jednu amorfnu skupinu kojoj se početno u određenoj mjeri negira čak i pripadnost ljudskoj vrsti, poglavito ako nemaju koristi od njih kao zarobljenika. Iz ove negativne određenosti očekivano slijedi zaključak kako je ograničavanje užasa koje donosi rat moguće samo u međugrčkim ratovima.²⁰ Stranci su ionako tek osvajači koji pustoše grčke polise iz kojih odvođe Grkinje, što će potaknuti Euripida da slaveći helensku hrabrost ustvrdi kako “Heleni trebaju vladati barbarima, a ne barbari Helenima, jer (barbari) su robovi, a (Heleni) su slobodni.”²¹ Slično promišljanje nalazimo i kod Hesioda koji drži kako se zvijeri međusobno proždiru, dok ljudi teže jedni prema drugima pravedno postupati kako bi udobrovoljili Zeusa, osiguravajući tako vlastito blagostanje. Primjetno je da se kvaliteta ljudskog svodi samo na Grke, što nipošto nije posebnost ovog pjesnika.²² Uočavamo dihotomiju utemeljenu na razlikovanju sukoba (ne i rata) među grčkim polisima (grč. *στάσις*), dok suprotno, sukob među državama (polisima) koji pripadaju različitim kulturnim zajednicama (tj. grčkoj i negrčkoj odnosno barbarskoj) Grci drže ratom u punom smislu riječi (*πόλεμος*). Platon objašnjava: “Čini mi se, kao što rat i svađa i jesu dvije različite riječi, da tako i jesu dvoje, stvoreno za dvije različne stvari. A velim da su ovo dva pojma: prvo domaće i srodno, drugo tuđe i strane. Za domaće je dakle neprijateljstvo

17 Cit. Herodot, *op. cit.* (u bilj. 13), str. 669.–670.

18 Bederman uočava kako su Trojanci u *Ilijadi* podvrgnuti kulturno-religijskoj helenizaciji, što je potencijalno posljedica stoljetne oralne tradicije. Vidi Bederman, *op. cit.* (u bilj. 6), str. 245.

19 Cit. Homer, *Ilijada*, Maretić, T. (pr.) Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987., str. 280., vidi i str. 352.–353., 403.–404. S druge strane, Agamemnon očito nema tih zazora imajući u vidu njegov ukor Menelaju koji “mari toliko za ljude”, jer od “trojanske čeljadi ni jedan ne uteko prijekoju smrti. Od njih ni rukama našim, – ni ono dijete, što mati nosi u utrobi još, ne uteklo ni ono, već svi vi. Propali u trojskom gradu bez pokopa, bez traga redom!” Cit., *ibid.*, str. 92. Grčki izvornik (Ομηρος, Ἰλιάς) dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 28. travnja 2018.

20 Vidi Hornblower, S., *Warfare in Ancient Literature: The Paradox of War*, u: Sabin, P.; van Wees, H.; Whitby, M. (ur.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare sv. 1, Greece, the Hellenistic world and the Rise of Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007., str. 22.–23.

21 Cit. Euripid, *Ifigenija u Aulidi*, (Εὐριπίδης, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι) paragraf IA, linija 1400, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 16. travnja 2018. Phillipson daje kvalitetan prikaz grčkog i rimskog razlikovanja vlastite zajednice u odnosu na okolne barbarske narode, vidi Phillipson, C., *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, sv. 1, Macmillan And Co., London, 1911., str. 40, 195.–196.

22 Vidi zanimljivu opasku u Hesiod, *Poslovi i dani* (Ἔργα καὶ Ἡμέραι), linije 280.–285., grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 8. travnja 2018.

rečeno svađa (στάσις), a za tuđe rat (πόλεμος).²³ Ove misli počivaju na Platonovoj premisi da su Grci i barbari prirodni neprijatelji, pa on odnose Grka prema barbarima naziva vanjskim te je stoga u borbi dopušteno ubiti i porobiti “sve strano”. Grci su pak međusobno prirodno prijatelji, pa međusobne odnose Grka naziva unutrašnjim. To je postavka Platonova razlikovanja rata i unutrašnjeg sukoba ili obiteljske “svađe” među grčkim polisima koja traje samo “dok krivci ne budu prisiljeni od onih, koji nevini trpe, dati zadovoljštinu”.²⁴ Izokrat je također naglašavao moralnu različitost Grka i barbara upravo u ratu. Od mira je za njega bolji samo onaj rat koji se vodi protiv onih koji nisu Grci, protiv barbara koji su inferiorni, za njega je misija, a ne vojna ekspedicija.²⁵

Starogrčki intelekt pretjerano se ne bavi ograničavanjem učinka ratovanja kada je ratni protivnik narod koji ne pripada grčkom svijetu, s obzirom na to da prema njima ionako ne postoji čin koji bi bio nedopušten u ratu.²⁶ Grci na bojnopolju nemaju nikakvih moralnih zazora u ratovima protiv Perzijskog Carstva, pa ne samo da protivno grčkom običaju napadaju Perzijance pri povlačenju s bojnog polja nakon Maratona i Plateje, nego se čak ne osjećaju obvezni niti poslati glasnika prije otpočinjanja neprijateljstava kod Plateje, kao i poštedjeti život perzijskom glasniku, odnosno razmijeniti mrtve nakon bitke. Odsutnost zajedničkih spona sve postupke u ratu čini u skladu s božanskom pravednošću, pa stoga ne čudi što se zarobljenici ne uzimaju, o čemu ponajbolje svjedoči Maratonska bitka iz 490. godine pr. n. e. odnosno bitka kod Termopila deset godina poslije, doduše s izmijenjenim ulogama. Odsutnost milosti prema stranom elementu ponajbolje oslikava primjer perzijskih mornara koji se, nakon poraza kod Salamine, preživjevši probijanje svog broda uspijevaju domoći obale, da bi bez zadržke bili ubijeni od Atenjana kojima ni bespomoćnost neprijatelja nije razlog za njegovu poštedu.²⁷

S druge strane, razloge grčke pobjede nad Perzijancima možemo sažeti upravo na “domoljublje, taj osjećaj Grk protiv barbara, dao im je moralnu prednost i njihovo teško pješaštvo bilo je uspješnije u bliskoj borbi, a Grci su nastojali to objasniti pobjedom koplja nad lukom, odnosno nadmoći njihovog teškog pješaštva...”²⁸ Duh vremena će poslije precizno sažeti Plutarh svojim zapisom kako se u Maratonskoj bitki 490. godine pr. n. e., u trenutku juriša na zbijene perzijske redove, brojnim Atenjanima te drugim Grcima učinilo da ih u trku predvodi mitski heroj i ujedinitelj četiriju atičkih plemena, Tezej.²⁹ Nakupljeno ratno iskustvo pri intelektualnoj interpretaciji biva prožeto emocionalnim elementima već kod Platona, koji upo-

23 Cit. Platon, *Država*, Zvoko, J. (ur.), Parvus, Zagreb, 2009., str. 226. Grčki izvornik (Πλάτων, Πολιτεία) dostupan na <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 10. travnja 2018.

24 Cit. Platon, *ibid.*, str. 227. Za razliku od većine autora, Garland drži da običajne norme koje uređuju postupanje u međugrčkim ratovima postupno se počinju primjenjivati i u ratovima s barbarskim narodima jer su “ovi običaji uživali dovoljno široko poštovanje, čak i u odnosima s barbarima jer njihov prekršitelj bi bio označen kao krivac i potom sankcioniran.” Cit. Garland, Y., *War in the Ancient World: A Social History*, Chatto & Windus, London, 1975., str. 57.

25 Vidi Isokrates, Panathenaiicus (Παναθηναϊκός), knjiga 12, linije 163.–164. i Panegyricus (Πανηγυρικός), knjiga 4, linije 181.–185., grčki izvornici dostupani na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 15. rujna, 2018.

26 Vidi detaljnije Neff, S., *War and the Law of Nations: A General History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., str. 16.–18., 24., 26. te Balot, *op. cit.* (u bilj. 15), str. 156.–157. Nerazmjernost historiografske obrade *stasis* i *polemos* kod antičkih Grka je odavno uočena. Pitanje proučava Manicas, *op. cit.* (u bilj. 14), str. 673.

27 Vidi Herodot, *op. cit.* (u bilj. 13), str. 92.–93., 458., 491.–492., 705. Uostalom, razlikovanje od barbara kao sastavnicu grčkog primata jedan je od temeljnih Herodotovih motiva u *Povijesti*.

28 Cit. Ferrill, A., *The origins of war: from the Stone Age to Alexander the Great*, Westview Press, Boulder, 1997., str. 122.

29 Vidi Plutarh, *Tezej*, (Πλούταρχος, Θησεύς), poglavlje 35, paragraf 5, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 5. svibnja 2018.

zorava kako se u oružanim sukobima među grčkim polisima prolijeva grčka krv s obzirom na to da su protivnici na suprotnoj strani također Grci (grč. ξένος), a ne stranci (mn. βάρβαροι, koji su φύσει δοῦλος). Misao stavlja u Sokratova usta: "Kad se dakle bore Heleni s barbarima i barbari s Helenima, reći ćemo, da ratuju i da su po prirodi zaraćeni i da to neprijateljstvo treba zvati ratom; a za Helene ćemo reći, kad što takvo budu činili, da su si od prirode prijatelji, ali da je Helada oboljela i da je nesložna i da takvo neprijateljstvo treba zvati svađom."³⁰ Razumljiva je stoga težnja, u određenoj mjeri potvrđena tadašnjom ratnom praksom, da vojni poraz i zaključenje nepovoljnog mira ne dovode do potpunog uništenja poraženog grčkog polisa i njegova stanovništva.³¹ Ne čudi stoga što Platon odbacuje opravdanost uništavanja kuća i zemlje u sukobu različitih političkih struja unutar jednog polisa, pa onima koji tako postupaju on zamjera manjak ljubavi prema svom polisu, tim više što rat ne može trajati vječno te se frakcije u konačnici moraju "pomiriti, a ne uvijek ratovati";³² tako treba tretirati i "svađu među braćom" (στάσις) jer je ludost da Grk pali kuće ili polja drugih Grka, odnosno da porobljava ili ubija grčke muškarce, žene ili djecu.³³

Prema nekim mišljenjima, suvremeno međunarodno humanitarno pravo od ratnih običaja grčkog svijeta razlikuje se ponajviše prema prisutnosti načela izdvajanja (distinkcije) koje je sadržajno i logičko uporište svih pravila kojima se civilno stanovništvo štiti od ratnih strahota.³⁴ U antičkoj Grčkoj načelo distinkcije ima ograničeni domašaj kroz razlikovanje međugrčkih ratova od ratova sa strancima, pri čemu nailazimo i na klice misli o proporcionalnosti u vidu odbacivanju prava na život protivnika u korist njegova porobljavanja. Ovaj ratni običaj Platon razmatra u *Republici*, smatrajući porobljavanje (kao uostalom i sam institut ropstva) barbarskim običajem kojeg treba odbaciti u ratovima među Grcima: "Čini li se pravedno, da Heleni helenske gradove prodaju u roblje, ili da se to, koliko je moguće, ne dopusti nikoj drugoj državi, i da se priučavaju na to, da štede helensko pleme, kako bi se očuvalo od barbarskog ropstva?"³⁵ Ne samo dakle da se Grci u ratovima trebaju međusobno štedjeti tako "da ni oni sami nemaju Helena za roba i da ostalim Helenima tako savjetuju", što se u formi dijaloga dodatno potvrđuje mislju kako bi se Grci tako "više okretali na barbаре, a od sebe se odvrćali",

30 Cit. Platon, *op. cit.* (u bilj. 24), str. 225.

31 Vidi Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 18. te Neff, *op. cit.* (u bilj. 26), str. 18.

32 Zanimljiva je misao o razumnom ponašanju kao izvorišnoj osnovi civiliziranosti, odnosno bivanja Grkom. Vidi Platon, *op. cit.* (u bilj. 24), str. 225.–228. Ipak, brojni ugovori grčkih polisa s barbarima, kao i mogućnost da "svi stanovnici otoka koji ne žive pod perzijskom vlašću, Grci ili barbari" budu punopravni članovi Drugog atenskog saveza iz 377. godine pr. n. e., prema Bedermanu negiraju strogu teorijsku podjelu na grčki i barbarski svijet. *cit.* Preiser, W., *History of the Law of Nations: Ancient Times to 1648*, u: *Encyclopedia of Public International Law sv. 7*, Bernhard, R. (ur.), Elsevier Science Publishers B. V., Amsterdam, 1984., str. 130.; Bederman, *op. cit.* (u bilj. 6), str. 34.–38., 158.

33 Tako Platon, *ibid.*, str. 227. Zapravo, do Peloponeskog rata grčke države nisu poznavale stanje dugotrajnog ("prikriivenog") neprijateljstva, a po okončanju sukoba prestaje i neprijateljstvo među polisima. Nussbaum naglašava da u ratu Atenjanin u Spartancu vidi neprijatelja, ali ne i stranca. Vidi Nussbaum, A., *A Concise History of the Law of Nations*, The Macmillan Company, 1954., str. 5.

34 Vidi Bryant, *op. cit.* (u bilj. 10), str. 33.–34. Doduše, svjesni duha vremena, bilježimo niz primjera slanja žena i djece iz grada kojem prijete opsada u udaljene krajeve, kako bi ih se zaštitilo od učinaka vođenja oružanih sukoba. Vidi Chrystal, P., *Women at War in the Classical World*, E-Pub izdanje, font: 20, Pen&Sword Military, Barnsley, 2017., str. 144.–145./585.

35 Cit. Platon, *op. cit.* (u bilj. 24), str. 225. Prema Vlastosovu tumačenju Države, robovi su nepotrebni jer sve potrebne poslove obavljaju obrtnici. Prema nastavku Platonova teksta glavni je razlog odbacivanja porobljavanja među Grcima zapravo racionalizirana humanost, a ne izostanak potrebe za robovskim radom u idealnom društvu. Suprotno, vidi Guthrieovo iščudavanje zašto je pitanje porobljavanja u Državi bilo kamen akademskog spoticanja, jer "(...) će u platonskome gradu biti robova (...) Negrići će biti robovi (kao što je bila većina robova u postojećim grčkim gradovima)". Cit. Guthrie, W., K., C., *Povijest grčke filozofije, knjiga IV: Platon, čovjek i njegovi dijalozi, ranije doba*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2007., str. 454., bilj. 1. Vidi osvrvt Vlastosa na pitanje odbacuje li Platon ropstvo u Vlastos, G., *Platonic Studies*, Princeton University Press, Princeton, 1973., str. 140.–146.

ujedno potvrđujući kako umjerenost u postupanju Platon ne proteže na ratove sa strancima.³⁶ Neovisno o ovim plemenitim mislima, nesporna je Ksenofontova “vječna istina” kako svi ljudi i njihova imovina u gradu osvojenom silom oružja pripadaju pobjedniku, iako se već u 6. stoljeću pr. n. e. počinje odbacivati pokolj kao sredstvo kažnjavanja pokorenih.³⁷

Unatoč nestalnosti ratne prakse, prihvatljiv je Oberov zaključak o običajnoj dužnosti grčkog polisa da poraženom grčkom polisu ponudi otkup njegovih građana iz ratnog zarobljeničtva umjesto da ih pobije po okončanju borbe, a postoje naznake da se smatralo potrebnim i postupati umjerenost prema Grcima koji su se predali u borbi.³⁸ Podložni zarobljavanju na bojnopolju postaju oni koji odbace oružje i mole za milost u klečećem, čučaćem ili sjedećem položaju te prigrle noge ili desnu ruku neprijatelja.³⁹ Početkom petog stoljeća pr. n. e. u međugrčkim ratovima otkup zarobljenika nesporno potvrđuje običaj, pa se diljem Grčke iznos od 200 drahmi smatra uobičajenom otkupninom za zarobljenog hoplita, da bi već stoljeće poslije ovaj iznos bio prepolovljen.⁴⁰ U vrijeme Peloponeskog rata, a potom nesporno u vrijeme Aleksandra Makedonskog, pobjednika se držalo milosrdnim ako bi ratnim zarobljenicima poštedio živote,⁴¹ pri čemu je mudrost navedene prakse nosila očitu ekonomsku korist zbog stalne potražnje za robovskim radom. Primjetno je kako starogrčko običajno pravo počinje usvajati pravo prvokupa poraženog polisa, no ako zbog bilo kojeg razloga ova mogućnost ne bi bila iskorištena,⁴² zarobljenici bi se prodavali u roblje na tržištu ili bi ih pak sam ratni pobjednik zadržao kao robove, što je bio slučaj u Peloponeskom ratu pri osvajanju gradova poput Eiona, Sikrosa, Orkomenusa, Heroneje, Mikene itd.⁴³ Otkup ratnih zarobljenika mogao je biti predmet kakva sporazuma o predaji polisa

36 Cit. Platon, *ibid.*

37 Vidi Ksenofont, *Kirov odgoj*, (Ξενοφών, Κύρου παιδεία), knjiga 7, poglavlje 5, dio 73, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu/>, posjećeno dana 1. rujna 2018. Nije stoga “nepravедno zadržati što si stekao, a tek je milosrđe ako im nešto i ostaviš.” Cit. *ibid.* Nastanak običaja koji nalaže poštedu prema Kernu početno ovisi o okolnostima osvajanja grada te osobnosti zapovjednika pobjedničke vojske. Vidi Kern, P. B., *Ancient Siege Warfare*, Indiana University Press, Bloomington, 1999., str. 139.

38 Ober razmatra pitanje prihvaćenosti, odnosno raširenosti običajnih pravila ratovanja u antičkoj Grčkoj, vidi Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 13. Oberovoj tvrdnji doprinosi i zapis iz Prijene kojim svoje neprijatelje optužuju kako su u ratu prekršili običajno postupanje prema ratnim zarobljenicima (grč. εις τους άλλους παρενομούν). Vidi Chaniotis, A., *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Victoria, 2005., str. 155.–156. Iscrpnu povijesnu analizu prava na otkupninu kao grčkog ratnog običaja vidi Pritchett, W., K., *The Greek State at War: Part V*, University of California Press, Berkeley, 1991., str. 245.–291.

39 Tako Garlan, *op. cit.* (u bilj. 25), str. 58. Odluka o poštedi svodi se na milost protivnika, pri čemu se imunitet određenih osoba poput glasnika nije osporavao, s obzirom na to da se smatralo kako glasnici uživaju božansku zaštitu, a navedenu zaštitu su uživali i sudionici događaja zbog kojih bi grčki svijet proglasio sveto primirje (npr. Olimpijske, Nemejske, Pitijске, Istamske igre odnosno određeni festivali).

40 Uz određene iznimke poput Leonidine obrane Termopilskog klanca, ne razmatra se pretjerano misao o mučeništvu na bojnopolju radi dobroti cijele zajednice. Štoviše, grčki svijet njeguje poseban odnos uzničara i njegova zarobljenika, pri čemu nakon izbavljanja iz zarobljeničtva oni postaju “prijatelji preko kopla” (grč. δόρυ ξενοϋ). Vidi Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 261.–262.; Gillespie, A., *A History of the Laws of War, volume 1: The Customs and Laws of War with Regards to Combatants and Captives*, Hart Publishing, Portland, 2011., str. 109.

41 Vidi Gillespie, *ibid.*, str. 110. Pobjednik je nesporno imao neograničeno pravo na život svog zarobljenika. Vidi Schütte, R., *Civilian Protection in Armed Conflicts: Evolution, Challenges and Implementation*, Springer VS, Wiesbaden, 2015., str. 48.

42 Usluge posredovanja za dva zaračena grčka polisa često bi vršili prokseni (grč. προξενου), kao pojedinci koji su u oba grada uživali pravo građanstva. Vidi Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 260.; Chaniotis, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 136.

43 Vidi Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*, (Θουκυδίδης, Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου), knjiga 1, poglavlja 98 i 113, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 13. travnja 2018. Nakon bitke ratni bi se zarobljenici, kao uostalom i sav prigodni ratni plijen, odmah prodajom unovčio. Ipak, rano je prisutna misao kako zarobljenike u međugrčkim ratovima treba prodavati kao robove samo drugim Grcima, nipošto barbarima. Phillipson razmatra razliku između pravnog položaja ratnog zarobljenika (grč. αιχμάλωτος πολέμου) i roba (δούλος), iako je ova razlika u stvarnom životu bila zanemariva. Vidi detaljnije u Phillipson, *ibid.*, str. 238., 251.–252.

pod opsadom, o čemu svjedoče uvjeti predaje Niseje Atenjanima u kojima je predviđena fiksna vrijednost kojom svaki stanovnik osvojenog grada plaća svoju slobodu. Sličan primjer je i ugovor o predaji Potideje kojim se braniteljima grada, ženama i djeci jamči siguran izlazak iz grada i prolazak kroz neprijateljske redove, pri čemu se točno određuje što ove osobe smiju odnijeti sa sobom.⁴⁴ Povremeno možemo naći još jasnije konkretizacije običajne norme pa tako odredbe polisa Grotina na Kreti omogućavaju da svatko može svog (zarobljenog) sugrađanina otkupiti iz neprijateljskih ruku, čime oslobođenik sukladno odredbama o dužničkom ropstvu ostaje u vlasti svog dobročinitelja sve dok mu ne bi pružio pravičnu naknadu za vlastito izbjavljenje.⁴⁵ Bilo je i primjera dobročinstva bogatih Grka koji su, poput primjerice atenskog dobročinitelja Filipida, o vlastitu trošku pokapali ubijene sugrađane te financijski pomagali brojnim zarobljenim Atenjanima da se izbave iz zarobljenništva i vrate u Atenu.⁴⁶

Neovisno o težnji da se humanizira postupanje u ratovima protiv drugih Grka, opravdano je propitivati raširenost i snagu ove običajne norme, s obzirom na to da se u nizu međugrčkih oružanih sukoba neprijateljski vojnici bez milosti ubijaju, čak ako su se i predali neprijatelju.⁴⁷ Primjerice, polisi Toroni, Tirea, Lekit, Melos i Argos bili su poprišta krvavih pokolja zarobljenika, a još je poznatija nesretna sudbina oko četiri tisuće zarobljenih Atenjana nakon bitke kod Egospotamia 405. godine pr. n. e., kojom je faktično okončan Peloponeski rat.⁴⁸ Kako je odsutnost milosti na jednoj strani u pravilu vodila do isto takvog postupanja druge strane u nekoj budućoj ratnoj pobjedi, razumljiv je Oberov zaključak kako su međugrčka pravila ratovanja dispozitivne prirode. To pak sugerira kako je njihovo poštovanje u borbi ovisilo ponajviše o recipročnom postupanju sukobljenih strana.⁴⁹ Tvrdnja donekle nalazi potvrdu i u krajnje kritičnom Platonovu prijedlogu da Grci u ratu "imaju tako postupati (...) s barbarima onako, kako sada postupaju Heleni među sobom."⁵⁰

44 Vidi Tukidid, *ibid.*, knjiga 5, poglavlje 18. i knjiga 2, poglavlje 70.

45 Pravičnost naknade dobročinitelju (grč. εὐεργετο) zbog neuobičajeno velikih potraživanja mogla se razmatrati pred gradskim magistratom. Vidi Grotinski zakon, paragraf XII u Botsford, G., W.; Sihler, E., G. (ur.), *Records of Civilization: Sources and Studies, Hellenic Civilization*, Columbia University Press, New York, 1920., str. 282. Obvezu prema dobročinitelju nastala pri otkupu iz zarobljenništva poznaje i rimsko pravo. Poveznice grčkog i rimskog prava u ovom kontekstu razmatraju Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 264.; Garland, *op. cit.* (u bilj. 25), str. 72.–73.

46 Vidi Chaniotis, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 119. Izvori bilježe i dobročinstvo Grkinje Timese koja je platila otkupninu za zarobljene stanovnike Arkesine. Uostalom, žene su posredno financirale ratove darujući novac i nakit svome zaraćenom polisu. Vidi detaljnije u Pritchett, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 281.; Polybije, *Povijest*. (Πολύβιος, Ἱστορίαι), knjiga 1, poglavlje 72, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 17. travnja 2018.

47 Npr. Tukidid opisuje kako spartanski vojnici bez pretjerane dvojbe ubijaju platejske vojnike, koji su se željeli predati ujedno se pozivajući na grčki običaj (νόμος) poštede života onima koji polože oružje. Vidi Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga, 3, poglavlje 58, 3.

48 Primjere iz Tukididove *Povijesti* sumira Gillespie, *op. cit.* (u bilj. 41), str. 109.

49 Vidi Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 18. Pozivajući se na Diodora, Phillipson pak drži kako je ubijanje ratnih zarobljenika kod Plateje posljedica njihove brojnosti i nemogućnosti Grka da ih sve porobe, a odluci pridonosi činjenica kako je riječ o barbarima. Suprotno, Atenjani pokapaju ubijene Perzijance, a istu milost iskazuju i Perzijanci Spartancima (s izuzetkom Leonidina slučaja i nabijanja njegove glave na kolar), no jasno je uočljiva opreka prema međugrčkim sukobima, jer u grčko-perzijskim ratovima nema sklapanja primirja nakon bitke kako bi se ispunila dužnost prema mrtvima. Vidi detaljnije Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 216., 278.

50 Cit. Platon, *op. cit.* (u bilj. 24), str. 225. Ovakav stav prema strancima vidljiv je i u drugim aspektima grčke civilizacije te nas ne čudi što grčko pravo u dokaznom postupku (i u vrijeme mira) dopušta mučenje stranaca i robova radi priznanja delikta. Običaj nije dopuštao ovakvo postupanje prema drugim Grcima, ako su bili slobodni ljudi, čak i ako pripadaju drugom grčkom polisu. Solis navodi kako za razliku od srednjovjekovne prakse grčko i znatno razvijenije rimsko pravo ipak ograničavaju upotrebu torture ovisno o statusu osoba ili ispunjenjem procesnih pretpostavki u vidu tzv. poludokaza (rimsko pravo) koji su sami po sebi nedovoljni za osudu. Vidi Solis, G. D., *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*, Cambridge University Press, 2010., str. 439., 446.; Lavan, M., *Slaves to Rome: Paradigms of Empire in Roman Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013., str. 29.–30.

Ne čudi stoga porast brutalnosti u postupanju zaraćenih strana kako Peloponeski rat odmiče. Herodot zaže da “nikad toliko gradova nije bilo osvojeno i opustošeno, što od barbara što od zaraćenih strana, (...) nikad nije bilo toliko protjerivanja i proljevanja krvi, što na bojištu što poslije. Stare priče prenesene predajom, a potom rijetko potvrđene praksom, odjednom prestale su biti nevjerovatne.”⁵¹ Ipak, pokolj zarobljenika se katkad nesporno smatrao dopuštenim, što ponajbolje ilustrira rat Filipa II. protiv Fočana u kojem naređuje da se svi zarobljenici ubiju potapanjem u vodi. Ova nehumanost prema drugim Grcima pravdala se zauzimanjem Delfa od strane Fokide, koja je time prekršila tabu svete neutralnosti Delfa uzrokujući zgražanje ostatka Grčke, što će i dovesti do početka Trećeg svetog rata (354. – 346. pr. n. e.).⁵² Neovisno o više ili manje uspješnim onodobnim racionalizacijama kojima se pravdaju pokolji, uvijek je bilo moguće čuti glasove prožete razumom i milosrđem u postupanju prema ratnom zarobljeniku (tim više ako je Grk). Platejci tako u odgovoru Spartancima navode kako “krive treba kazniti, ali nitko ne smije biti kažnjen izvan zakonitog postupka”, pa se prema helenskom običajnom pravu vojnike koji su se predali tražeći milost ne smije ubiti te je upravo stoga u konkretnom slučaju “ostaviti nas na životu pravedna odluka (presuda)”.⁵³ Slično, i posebno dojmljivo, vrijedi citirati humanošću prožet dirljiv govor ostarjelog Sirakužanina Nikolaosa koji se, protiveći se ubijanju zarobljenih Atenjana na Siciliji, obraća svojim sugrađanima: “Ne optužujte me kako sam mekanog srca prema Atenjanima. Zar ne izgubih dva sina u ratu? (...) Milost treba pružiti Atenjanima, dijelom i zato što grčki običaj brani pokolj poraženih, a dijelom iz razloga humanosti. Zašto su naši stari podizali trofeje od drveta, a ne od kamena? Zato da vremenom budu zaboravljeni. Neka Atena (...) nađe milost u Sirakuzi. Promjenjivost sreće može današnjeg pobjednika pretvoriti u sutrašnjeg gubitnika i kako on može očekivati milost ako ju je i sam uskratio? Velikodušnost je najbolji način uspostavljanja mira kojim ćemo Atenjane posramiti radi nepravdnosti (nečasnosti) njihovog rata. Sjetite se njihovog doprinosa grčkoj kulturi i gubitka svih nas ukoliko joj stanovništvo bude pobijeno... Ne zaboravite da se običnog vojnika ništa ne pita, a humanost bi se trebala iskazati onima koji pripadaju istoj rasi.”⁵⁴

3. ODNOS ZAŠTITNIH NORMI PREMA ZAŠTITI ŽENA OD UČINAKA VOĐENJA NEPRIJATELJSTAVA

Problematiku zaštite žena u međugrčkim ratovima možemo promatrati kroz običajne norme koje, uz sve izuzetke, nastoje ograničiti učinak vođenja neprijateljstava na određene

51 *Cit.* Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga 1, poglavlje 23. Herodot pak zvjerstva u ratu indirektno povezuje s neodobravanjem bogova navodeći u nastavku ovog poglavlja potreze, učestale pomrčine sunca, suše koje su sa sobom donosile glad te najgori znak od svih – kugu. Pitanje razmatra Quinn, T. J., Thucydides and the Massacre at Mycalessus, *Mnemosyne*, Fourth Series, sv. 48, br. 5, 1995., str. 571.

52 Ne treba posebno naglašavati kako je sama Fokida razorena, preostalo (civilno) stanovništvo raseljeno u zaseoke od kojih “niti jedan ne smije imati više od 50 kuća”, a opljačkano (i nestalo) blago iz hrama morali su otplaćivati u godišnjim anuitetima. Prema Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 9. Vidi i Bederman, *op. cit.* (u bilj. 6), str. 170. Objava rata Fokidi i sam rat su prema Polibiju pravedni (grč. δίκαια) i primjereni (πρεπούσα), čemu Chaniotis suprotstavlja primjere ratova koji antički izvori izrijeком drže nepravednima (αδίκου καταρχεστάι πολεμου). Vidi Chaniotis, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 172.–179.

53 *Cit.* Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga, 3, poglavlje 52 i poglavlje 58. Bederman ovu normu helenskog običajnog prava drži općeprihvaćenom. Vidi Bederman, *Custom as a Source of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 255.–256.

54 *Cit.* Nikolaos u Bainton, R. H., *Christian Attitudes toward War and Peace: A Historical Survey and Critical Re-evaluation*, Abingdon Press, New York, Nashville, 1960., str. 28.

skupine stanovništva te kroz naznake posebne zaštite koja počiva upravo na spolnim obilježjima (odnosno kulturno-društvenim normama koje uvažavaju spolne razlike). Već u herojsko doba, kako nam to ilustrira grčka ratnička epika (poglavito *Ilijada*), a potom i u kasnije vrijeme, u grčkom svijetu prisutna je misao kako rat pripada isključivo domeni muškaraca kao ratnika.⁵⁵ Starogrčki autori povremeno spominju slavne žene-ratnice poput mitske Amazonke Pentesileje, Tomiride, Artemezije ili članice makedonske kraljevske loze, posebno Aleksandrove polusestre Kinane, koje osobno sudjeluju u borbama.⁵⁶ Ipak, ove heroine su tek iznimka, baš kao i primjeri iz klasičnih tekstova u kojima žene zbog različitih razloga izravno sudjeluju u vođenju neprijateljstava i umjesto svojih muškaraca kopljima brane polise Argos ili Messenu od spartanskih napada.⁵⁷ Sudjelovanje žena u oružanim sukobima kod opsada nije nužno podrazumijevalo obavljanje pomoćnih poslova bez aktivnog sudjelovanja u borbama, što nam ilustriraju primjeri opsada Korkire 435. i Plateje 431. godine pr. n. e. čije stanovnice s visine bacaju crijepeve na napadače.⁵⁸ U spartanskom osvajanju Plateje 429. godine pr. n. e. pak, žene su katkada obavljale pomoćne poslove kako bi se pripremila ili olakšala obrana polisa. Neki od tih poslova bili su vrlo zahtjevni poput npr. kopanja rovova što su kao zadatak dobile Spartanke kada su odbile napustiti grad zbog opasnosti od Pira. Uz to su vodile brigu o oružju i dodavale ga muškarcima te se brinule o ranjenicima i pokapale mrtve.⁵⁹ Od Tukidida saznajemo da je u obrani Plateje zajedno s muškarcima ostalo i 110 žena koje su kuhale za obrambenu posadu. Njihova nazočnost u gradu pod opsadom ne samo da je tjerala muškarce na borbu do posljednjeg daha, nego je pridonijela da ih zbog srama teže obuzme kukavština. No dok su one bile porobljene, preživjeli članovi posade bili su bez milosti pogubljeni.⁶⁰

Različita postupanje prema zarobljenima na temelju biološkog kriterija nakon osvajanja kakva grada vjerojatno je prihvaćeno kao *usus belli* još u herojskom dobu, što potvrđuju opisi iz *Ilijade* i *Odiseje*. Uobičajena je praksa pri zauzimanju grada ubijanje svih muškaraca, dok su se žene i djeca porobljavali, pa primjerice Homer posebno naglašava Odisejeve suze zbog zlosretnne sudbine Trojanke koju grčki vojnici kopljima odvajaju od tijela njezina muža na samrti i odvođe u roblje.⁶¹ Ovi opisi bivaju uzor i u kasnije vrijeme, što djelomično potvrđuje i procjena prema kojoj se na prostoru Grčke između 700. godine pr. n. e. i smrti Aleksandra Makedonskog 323. godine pr. n. e. zbilo stotinjak opsada, od čega 41 slučaj predaje grada napadaču, 34 slučaja porobljavanja osoba koje su preživjele osvajanje te 25 slučajeva ubijanja braniteljskih

55 Vidi Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 13.

56 Za Herodota se profinjenost Grkinja očituje, među ostalim, i u njihovoj posvećenosti obitelji naspram pitanja bitnih za život polisa. Ovaj motiv je izravno suprotstavljen opisima žena barbara, koje sa svojim muškarcima sudjeluju i u oružanim sukobima. Vidi Blundell, S., *Women in Ancient Greece*, Harvard University Press, Cambridge, 1995., str. 61.–62.; Loman, P., *No Woman No War: Women's Participation in Ancient Greek Warfare, Greece & Rome*, sv. 51, str. 38.–39, 45.–47.

57 Vidi detaljnije Graf, F., *Women, War, and Warlike Divinities, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, sv. 55, 1984., str. 246.–248. Autentičnost ovih zgoda opravdano se dovodi u pitanje.

58 Vidi Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga 2, poglavlje 4, knjiga 4, poglavlje 48, vidi slično i knjiga 3, poglavlje 74. Navedene Tukididove opise razmatraju Barry, W. D., *Roof tiles and urban violence, Greek Roman And Byzantine Studies*, sv. 37, br. 1, str. 66.–71. te Schaps, D., *The Women of Greece in Wartime, Classical Philology*, sv. 77, br. 3, 1982., str. 194.–196.

59 Vidi Plutarh, *Pir* (Πλοῦταρχος, Πύρρος) poglavlje 27, dio 4, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 15. travnja 2018. Loman navodi da takvu spremnost žena na sudjelovanje u obrani grada nisu iskazale samo Spartanke. Vidi Loman, *op. cit.* (u bilj. 57), str. 41.

60 Vidi detaljnije Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga 2, linije 75.–78. Loman razmatra snažan psihološki element koji na branitelje grada ima nazočnost njihovih žena, kćeri, majki i ostalih sugradanki. Vidi Loman, *ibid.*, str. 38.–44.

61 Vidi Homer, *op. cit.* (u bilj. 20), str. 132.–133., 136. Motiv razmatra Gillespie, *op. cit.* (u bilj. 41), str. 17.

posada uz porobljavanje ostalog stanovništva.⁶² Ubijanje žena osvojenog područja, navode neki izvori, bilo je rijetko.⁶³ Primjeri uspješnih opsada polisa Karista, Naksosa, Tasosa i Samosa u V. stoljeću pr. n. e., u vremenu prije Peloponeskog rata, svjedoče o nametanju određenih obveza poraženom polisu, poput rušenja gradskih zidina, predaje mornarice pobjedniku, ekonomskim ustupcima, kao i plaćanju godišnjeg tributa. Ipak, ne samo da do mira dolazi sporazumom, pri čemu se u pravilu pokorenom gradu ostavljala neovisnost u gradskim poslovima, nego zapisi starogrčkih autora ne spominju ratne okrutnosti po osvajanju gradova.⁶⁴

Pravodobna predaja grada mogla je donijeti poštedu od ubijanja, a katkada i porobljavanja, iako se samo iznimno bilježe slučajevi gdje se nakon početka opsade ova milost širila na svo preživjelo stanovništvo, koje je u pravilu moralo zauvijek napustiti svoj grad. Kako je vođenje neprijateljstava nesporno "privilegija" odraslog Grka, rijetki su iskazi milosrđa pobjednika koji obuhvaćaju i muškarce, a i tada u pravilu kao posljedica postignutog sporazuma između osvajača i branitelja grada. Očekivano, znatno su češći primjeri pošteđe i porobljavanja žena te djece nakon osvajanja grada jer ih pobjednici međugrčkih ratova u V. stoljeću pr. n. e., kao uostalom i u Homerovo doba, drže vrijednim ratnim plijenom.⁶⁵ Opisi osvajanja polisa Plateje, Skiona, Korkire ili Melosa sugeriraju da se muškarci ubiju, a žene i djeca porobe.⁶⁶ Slična sudbina je namijenjena pobunjenoj Mitileni 428. godine pr. n. e., da bi tek prisebnost i upornost Diodotusa u atenskoj skupštini odvrtila Atenjane od već prihvaćenog Kleonova prijedloga kojim se tražilo potpuno uništenje Mitilene i pokolj sveg stanovništva.⁶⁷ Težnju zaštite života žena i djece nalazimo i u vjerojatno najpoznatijem primjeru iz Peloponeskog rata, atenskog osvajanja Melosa 415. godine pr. n. e. kao jedinog Kikladskog otoka (i polisa), formalno izvan Delskog saveza te time i bez dužnosti financiranja Saveza.⁶⁸ U atenskoj skupštini se raspravljalo o sudbini stanovništva nakon osvajanja grada, uz zaključak kako se trebaju ubiti svi muškarci dok se žene i djeca trebaju porobiti.⁶⁹ Glasoviti pregovori Atenjana i Meljana (poznati kao Melijski dijalog) o predaji grada otkrivaju nam različito poimanje pravednosti, ali i prava i dužnosti zaraćenih u ratu, pa na tvrdnju Atenjana kako "jači oduzima ono što može, a slabiji trpi ono što mora (...) jer ne borite se protiv jednakih gdje ne možete ustuknuti bez sramote, nego protiv premoćno snažnijih, pa nije u pitanju (vaša) čast nego mudrost", Meljani proročanski odgovaraju: "Dobro, ako dakle (vi) odbacite pravdu i govorite nam o pogodnosti (...) Vaš

62 Podaci prema Chrystal, *op. cit.* (u bilj. 35), str. 144.

63 Vidi Lanni, *op. cit.* (u bilj. 10), str. 481. Lanni spominje i iznimku te navodi u bilj. 64 Tukidida kao izvor (7.29.4) prema kojem su Tračani pobili sve žene i djecu Mikalesa.

64 Vidi Kern, *op. cit.* (u bilj. 38), str. 139.

65 *Ibid.*, str. 138.–139. Grčka, kao uostalom i starija bliskoistočna običajna pravila ratovanja započinju svoj razvoj iz pravila o podjeli ratnog plijena, odnosno pošteđe osoba ili objekata koje valja sačuvati te potom ubrojiti u plijen. Dodatno, baš kao i za već razmatranu mogućnost otkupa iz zarobljeništva porobljenih muškaraca te uz logičnu iznimku potpunog uništenja osvojenog polisa, postojala je i mogućnost otkupa iz zarobljeništva i za porobljene žene. Tako Schaps, *op. cit.* (u bilj. 59), str. 208.

66 Vidi detaljnije Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga 3, poglavlje 68, knjiga 4, poglavlje 48 te knjiga 5, poglavlja 32 i 116.

67 Naime, Atenjani će se već sutradan posramiti vlastite okrutnosti te odaslati najbržu triremu kako bi se spriječilo izvršenje prethodno odaslane zapovijedi o pokolju stanovništva. Razlog iznenadne promjene odluke nije sasvim jasan. Uz mogućnost izraza iskonske humanosti prema ratnom neprijatelju, vjerojatniji je Kleonov pragmatizam izražen u tvrdnji kako prvotna odluka o pokolju nije bila u interesu Atene jer životi ili smrt stanovništva Mitilene mora biti u atenskom interesu. Vidi Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga 3, poglavlje 44. Pitanje razmatra Phillipson, *op. cit.* (u bilj. 12), str. 93.–94.

68 Kao Dorani, Meljani su bili čvrsto povezani sa Spartom, s kojom su uostalom vojno surađivali u tzv. Arhidamovu ratu (431.–421. godine pr. n. e.), tj. prvoj fazi Peloponeskog rata.

69 Vidi Kagan, D., *The Peloponnesian War*, Harper, New York, 2003., str. 247. Posebno zanimljivo tumačenje ovih događaja daje Walzer, M., *Just and Unjust Wars*, Basic Books, New York 2006., str. 5.–12.

interes je jednak našem, jer izgubite li, trpjet ćete najstrašniju osvetu i biti najgore upozorenje čovječanstvu.”⁷⁰

Melos predstavlja potvrdu napuštanja Periklove obrambene strategije, prema kojoj treba izbjegavati sukobe na kopnu, pa atenska agresivnost u slučaju Melosa označava slabljenje grčkih običajnih pravila ratovanja kao panhelenskih kulturno-religijskih običaja.⁷¹ Uostalom, nestalnost ratne prakse potvrđuju i tužne sudbine polisa Toronija, Tireje, Korkire, Lekita, Melos Mitilene ili Argosa gdje se ubijaju stanovnici nakon osvajanja grada, iako se milost prema poraženom mogla iskazati porobljavanjem stanovništva.⁷² Atensko osvajanje polisa Megare 425. godine pr. n. e. potvrđuje prihvaćenost napada na civilnu populaciju neprijatelja, što dovodi do velikog broja žrtava među neboraćkim stanovništvom. Treba imati na umu kako se u Peloponeskom ratu sve više koriste plaćenici (često negrci) što, uz samu dužinu trajanja sukoba, svakako podupire zaključke pojedinih autora kako se u drugoj etapi Rata zamjetno odbacuje načelo izdvajanja.⁷³

Biološke razlike među spolovima u kontekstu ratovanja naglašavaju i starogrčki autori, pa primjerice Ksenofont upozorava kako žene predodređene za obiteljske i kućanske poslove nisu podesne za dugotrajne marševe i vojne pothvate, tim više što loše podnose velike vrućine i hladnoće.⁷⁴ Biološki kriterij pri određivanju prava na oružje imao je i svoje naličje, pa bi tako iz Diomedova upozorenja ranjenoj Afroditi: “Iz rata, ograšja daj se ukloni, Zeusova kćeri! Zar nejunakinje žene što varaš, nije ti dosta? Ako se u rat budeš miješala, od rata mislim da ćeš se zgražati ti, i daleko li čuješ o njemu”, slijedio logičan zaključak kako osobe koje ne sudjeluju u oružanom sukobu ne trpe njegove posljedice.⁷⁵ Iako su žene u grčkim polisima često imale bitnu ulogu u religijskim svetkovinama i ceremonijama, kao i svakodnevnim dužnostima koje su uključivale zazivanje božanskog, čini se da tragove njihova sudjelovanja u ritualnim religijskim obredima vezanim za otpočinjanje oružanih neprijateljstava, odnosno glorifikaciju ratnog nasilja (poput ritualnog prinošenja životinjske žrtve, grč. σπάγια) ne postoje.⁷⁶ Uz biološki, jasno je izražen i društveni kriterij, pa nenazočnost žena na bojnopolju, predstavlja i svojevrsni odraz činjenice da su žene (i robovi) bile isključeni iz političkog života polisa (baš

70 Cit. Tukidid, *op. cit.* (u bilj. 44), knjiga, 5, poglavlja 89. i 90. Vidi Holladay, A., J., Athenian Strategy in the Archidamian War, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, sv. 27, br. 3, 1978., str. 399.–401.

71 *Ibid.* Ober slično zaključuje kako Periklova strategija zapravo predstavlja odbacivanje običajnih grčkih pravila ratovanja kakve u nasljeđe ostavlja još herojsko doba, a koja počivaju na dužnosti protivnika da prihvati bitku na bojnopolju. Vidi Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 19., 21.–23.

72 Primjerice, Likta, Teba u Tesaliji, Antikira, Egina, Tasos, Kios, Kefalonija, Sifnosa itd. Navedene primjere razmatra Chaniotis, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 133. Izvjesna sudbina onih koje se brani snažno motivira branitelje na otpor sve do fizičkog uništenja, što doprinosi počinjenju okrutnosti nakon osvajanja kakva grada.

73 Uostalom, nesporno je da promjene postupanja u vođenju neprijateljstava u Peloponeskom ratu uzrokuju izmjene u grčkom ratovanju u idućem stoljeću, poglavito u vidu napuštanja koncepta bitke kao sukoba falangi (uz iznimke poput bitki kod Nemeje, Mantineje ili Leuktre), odbacivanje ograničenosti vojnog pohoda na ljetne mjesece, sve veći oslonac na plaćeniku vojsku, uništavanje ekonomskih resursa neprijatelja, razvoj opsadnih tehnika i sprava te progon poraženog neprijatelja nakon bitke. Vidi Quinn, *op. cit.* (u bilj. 52), str. 571.–573.; Ober, *op. cit.* (u bilj. 11), str. 18., 23.–25.

74 Vidi detaljnije Ksenofont, *O ekonomiji* (Ξενοφών, Οικονομικός) poglavlje 7., dijelovi 22.–26., grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 14. svibnja 2018. Vidi i Graf, *op. cit.* (u bilj. 58), str. 245.–246. Valja spomenuti i Galenovu teoriju prema kojoj su muškarci superiorni zbog razlike u tjelesnoj toplini koja je utjecala na njihove organe odnosno fizičku snagu. Vidi Fox, V. C., Historical Perspectives on Violence Against Women, *Journal of International Women's Studies*, sv. 4, br. 1., Massachusetts, 2002., str. 18.

75 Cit. Homer, *op. cit.* (u bilj. 20), str. 77. U grčkoj mitologiji često susrećemo motiv silovanja, pri čemu su brojni slučajevi gdje se zaštitnik pravde Zeus bez pretjeranog zavora upušta u takav čin, što uostalom slijede i drugi grčki bogovi odnosno heroji.

76 Vidi detaljnije Loman, *op. cit.* (u bilj. 57), str. 39.–41.

kao i stranci-meteci kojima se mogla nametati vojna služba).⁷⁷ Položaj muškarca u grčkom kućanstvu (οἶκος) ne samo da ga čini predstavnikom vlastite obiteljske zajednice, nego je i osnova njegova prava na sudjelovanje u političkom životu polisa, uključujući i oružane sukobe.⁷⁸

Uz djelovanje običajnih zaštitnih normi usmjerenih na one koji ne sudjeluju u oružanim neprijateljstvima, klasični izvori povremeno razmatraju i odnos prema ženama, poglavito kroz problematiku silovanja žena u ratu.⁷⁹ Primjetno je kako u antičkim spisima razmjerno rijetko pronalazimo opise ubijanja žena, a i tada kao posljedicu brutalizacije sukoba zbog njegove dugotrajnosti, odnosno sukoba različitih kulturno-religijskih zajednica.⁸⁰ Grci su, kao uostalom i drugi antički narodi, silovanje izvan ratnih okolnosti smatrali jednim od najtežih delikata, zapriječenog najtežim kaznama, dok ovaj čin u ratu smatraju časnom i zasluženom nagradom te pravom pobjednika.⁸¹ Svođenje ženâ na stvari koje se posjeduju te prateći motiv silovanja pronalazimo već u *Ilijadi*, pa tako Agamemnonovo upozorenje oslikava i njegov motiv: "I tvoj ću dar: ljepoobraznu ja Briseidu uzet, da znaš, koliko sam jači od tebe, da omrzne drugom ravnim se graditi meni i porediti se sa mnom."⁸² Svijest o zloj sudbini vlastite žene Andromahe i drugih Trojanki odražava i Hektorova želja da "nasuti hum nek prije pokrije mene, nego! ti jauk čujem, gdje odvlače na silu tebe", što nakon pada Troje potvrđuje Nestorov nalog da "se nitko ne vrati dok se ne zadovolji ženom nekog Trojanca i naplati svoj trud i muku za Helenu".⁸³ Epika u ovom segmentu predstavlja odraz ratne zbilje, ali zasigurno utječe i na oblikovanje (ne)dopuštenih obrazaca postupanja kasnije ratne prakse, pa ne treba čuditi što zapisi kasnijih vojnih pohoda Perzijskog Carstva na Grčku sadrže primjere zlostavljanja, silovanja i porobljavanja žena u ratnim okolnostima.⁸⁴ Perzijanci će prolazeci kroz Fokidu prouzročiti smrt brojnih žena masovnim silovanjima koja su bila tako brutalna

77 Pa dok je iskazana hrabrost na bojnopolju mogla biti razlog da se skupini meteka daju politička prava u polisima, treba imati na umu kako je davanje prava građanstva naseljenicima i njihovim potomcima zapravo iznimka, a nipošto pravilo grčkog svijeta. Ne treba zaboraviti da se društveni položaj pojedine obitelji i žene kao njezina dijela mogao očitovati kroz određene razlike u njezinim pravima u odnosu na žene koje ne pripadaju istom dijelu društva. Vidi Rhodes, P. J., *The Greek City States: A Source book*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007., str. 163.–166.

78 Tako Balot, *op. cit.* (u bilj. 15), str. 5., 23. Odnos žene i muškarca u grčkom društvu dobro ilustrira i Aristotelovo razlikovanje tri vrste gospodarstva (vlasti). Vidi Aristotel, *Politika*, Gretić, G., *et al.* (ur.), Globus, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988., str. 24.–27. *Oikos* je, s obzirom na to da ga čine osobe i imovina, neka vrsta pravne osobe koju zastupa *kyrios*. Vidi detaljnije u Erent-Sunko, Z., *Obitelj u demokratskoj Ateni*, *Zbornik PFZ*, sv. 57, br. 3, Zagreb, 2007., str. 603.–626.

79 Dok grčki autori motivu najčešće pristupaju historiografski pripisujući patnju tek hiru bogova, zanimljivi su onodobni pokušaji dramatizacije silovanja u ratu odnosno općenito patnji žena koju rat nosi. Uz nezaobilaznog Euripida, posebno je zanimljiva Aristofanov *Lisistrata* u kojoj panhelenska koalicija žena (doduše iz sasvim sebičnih razloga) uskratkom seksualnih odnosa svojim muževima želi okončati ratna neprijateljstva između Atene i Sparte. Vidi Aristofan, *Lisistrata*, (Ἀριστοφάνης, Λυσιστράτη), linije 99.–118., grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 14. travnja 2018. Vidi i osvrt u Balot, *op. cit.* (u bilj. 15), str. 173.–175.

80 Dok se silovanje očito podrazumijeva te u pravilu ne razmatra, nailazimo na zapise gdje su gubitak muževa na bojnopolju i strah od silovanja dovoljni razlozi da žene oduzmu vlastite živote i živote svoje djece. Vidi primjerice Plutarh, *Plutarch's Moralia*, sv. 3, Harvard University Press, Cambridge, 1961., str. 482.–485.

81 Jedan od Herodotovih argumenata protiv monarhije upravo je vlast (perzijskih) vladara sukladno kojoj on može "zanemariti običaje predaka te samovoljno ubijati muškarce i silovati žene". *Cit.* Herodot, *op. cit.* (u bilj. 13), str. 261.–262.

82 Homer, *op. cit.* (u bilj. 20), str. 8., 103. Iz Trifiodorova opisa pada Troje doznajemo kako ni pripadnost Prijamovoj kraljevskoj lozi, ni utočište u Ateninu hramu neće odvratiti Oilejeva sina Ajaksa od obeščašćenja trojanske kraljevine Kasandre. Iako se mora ovdje zamijetiti da je Ajaksa stigao bijes bogova zbog tog čina. Vidi Trifiodor, *Uništenje Troje* (Τριφιδωρος, Δίλου ἄλωσις), 635, grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 9. travnja 2018.

83 *Cit.* Homer, *ibid.*, str. 28. Ako bi preživjela (masovno) silovanje, žena bi bila porobljena, a njezina vrijednost prema *Ilijadi* iznosila bi četiri vola. O poveznica rata sa seksualnom željom kod Grka, vidi Chaniotis, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 103.

84 Tako Lanni, *op. cit.* (u bilj. 10), str. 481.

da su završila smrću silovanih žena.⁸⁵ Herodot kao čine nasilja od strane Perzijanaca spominje kastraciju dječaka, ali i rezanje grudi ženama,⁸⁶ pri čemu ton njegovih opisa gotovo potvrđuje da se seksualno nasilje smatra barbarskim, a ne Grcima primjerenim ponašanjem.⁸⁷ Ipak, nesporno je da se u V. stoljeću pr. n. e. silovanje i u međugrčkim ratovima smatra pravom pobjednika te primjerom običajnog ratnog pravila.⁸⁸ Dok se u klasičnom razdoblju silovanje u ratu nesporno smatralo dopuštenim postupanjem, u vremenu makedonske ekspanzije uočavamo časne iznimke poput samog Aleksandra Makedonskog, koji u više navrata brani svojim vojnicima navedeno postupanje odnosno kažnjava odgovorne.⁸⁹ Poznat je slučaj tebanske plemkinje Timokleje, koju je silovao makedonski časnik smješten u njezinoj kući i koga je ona ubila. Ne samo da je prema njoj izostala odmazda, nego je Aleksandar oslobađa krivnje, nalažući ujedno svojoj vojsci obzirnije postupanje prema uglednijim Tebancima. Moguć je prigovor kako se ova zapovijed nije odnosila na cijelo tebansko stanovništvo, ali izgledno je kako navedeno razlikovanje nije plod namjere, nego tek posljedica reakcije na konkretan slučaj silovanja žene koja je pripadala gornjem sloju tebanskog društva.⁹⁰ Ovu izglednost donekle potvrđuje Aleksandrovo postupanje nakon bitke kod Isa 333. godine pr. n. e., kada je zapovjedio ispitivanje optužbe za silovanje žena grčkih plaćenika koje su navodno počinila njegova dva vojnika. Aleksandar je ne samo zapovjedio da se slučaj istraži, već i da se njegova dva vojnika u slučaju postojanja dokaza krivnje “objesi kao zvijeri.”⁹¹

4. ZAKLJUČAK

Dugotrajnost proučavanog razdoblja, a poglavito brojne iznimke u postupanju u oružanim sukobima potvrđuju nestalnost ratne prakse, ali ujedno i proces izgradnje običajnih međugrčkih pravila kojima se teži oblikovati postupanje u ratovanju. Ova pravila su gotovo isključivo usmjerena na umanjene ratnih užasa u sukobima grčkih polisa, s obzirom na to da starogrčka misao kao i ratna zbilja ne nalaze potrebu ograničenja učinaka oružanog nasilja u ratovima protiv stranaca. Pri tome, sadržajna određenost i raširenost zahtjeva da se poštedi život zarobljenog Grka kroz porobljavanje radi otkupa iz ropstva ili daljnje prodaje potvrđuje mogućnost običajne humanizacije starogrčkog ratovanja, koja pak posebno dolazi do izražaja kod onih dijelova stanovništva koji ne sudjeluju u neprijateljstvima.

Položaj žena u ratu u vrijeme grčkog polisa predodređen je njihovom inferiornošću za koju se opravdanje našlo prije svega u fizičkoj snazi i nemogućnosti preživljavanja bez zaštite. No,

85 Vidi Herodot, *op. cit.* (u bilj. 13), str. 626.

86 *Ibid.*, str. 375.

87 Tako Vikman, E., Ancient Origins: Sexual Violence in Warfare, part I, *Anthropology & Medicine*, sv. 12, br. 1, 2005., str. 25.

88 Vidi Herodot, *op. cit.* (u bilj. 13), str. 626. Uostalom, na samom početku svog djela Herodot drži suludim gubiti glavu radi žena jer ih neprijatelj, prema njemu, ne bi ni oteo da one to nisu željele. Vidi i str. 4, 395.–396., 455.

89 Vidi Gillespie, A., *A History of the Laws of War, volume 2: The Customs and Laws of War with Regards to Civilians in Times of Conflict*, Hart Publishing, Portland, 2011., str. 113.

90 Vidi Plutarh, *op. cit.* (u bilj. 81), str. 562.–567. Navedeni slučaj potvrđuje praksu i u Aleksandrovu vremenu, prema kojoj bi se vojnici smjestili u kuće lokalnog stanovništva (grč. επισταθμια). Osim smještaja, na stanovništvo bi pala i obveza prehrane vojnika, što je pak vodilo do ekonomskog iscrpljivanja. Pitanje razmatraju Green, P., *Alexander of Macedon, 356–323 b. c.: A Historical Biography*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 2013., str. 149.; Chaniotis, *op. cit.* (u bilj. 39), str. 92., 124.–125.

91 *Cit. i osvrt* u Green, *ibid.*, str. 245.

njihova snaga i nužnost ili mogućnost sudjelovanja u neprijateljskim djelovanjima nije posve negirana. Drugotne u društvu i domu one su jednako bile drugotne u ratu, odnosno moguće iskoristive u nuždi. Žene ne sudjeluju u ratu osim iznimno, pod nuždom, a i tada u obrani svoga grada pod opsadom i to najčešće vršeci pomoćne poslove. Ti pomoćni poslovi katkada su bili gotovo odlučujući za opstanak ili pobjedu. Postoji mogućnost da se sudjelovanje žena u obrani vlastitih gradova događalo i više nego što nam to klasični izvori sugeriraju, ali ne toliko često da bi iziskivalo neki skup pravila koja bi na drukčiji način od uobičajenog za svakodnevni život uređivao ponašanje žena u obrani grada ili odnos prema muškarcima u istim okolnostima. Ipak, Grci su nastojali, što nije samo osobina ondašnjeg svijeta, žene i djecu premjestiti na sigurnu lokaciju kada je postalo izgledno da bi se njihov grad mogao naći pod opsadom. Bila je to jedna od situacija u kojoj su podčinjenost i drugotnost donosili dobro.

S druge strane, vrijednost žena kao roblja dovela je i do znatno češćeg porobljavanja umjesto mučenja i ubijanja u neprijateljskim postupanjima. Čini se da navedeno postupanje možemo potvrditi kao grčki običaj ratovanja, tim više što na njegovo usvajanje utječe i reciprocitet očitovan u želji da se poštede žene i djeca u slučaju zarobljavanja s obzirom na to da pobjednik u vohoru rata lako u sljedećem sukobu postane sutrašnji gubitnik. Uz svu nedosljednost, uključujući i prikaz žena kao militariziranih zaštitnica idealne države, a osobito stoga jer su u zbiljskim sukobima (poglavito opsadama) žene vršile pomoćne vojne poslove, prevladavalo je mišljenje poput Platonova koji je zaključio kako žene ni u nuždi ne mogu uzeti štit i koplje te utjeloviti Atenu pa ih kao nesposobne treba isključiti iz vođenja neprijateljstava.⁹²

Silovanje pobijeđenih te porobljenih žena nije bilo rijetko. Smatralo se činom koji je, za razliku od mirnodopskog, bio ne samo nagrada pobjedniku već njegovo pravo. Složili bismo se s mišljenjem da kao rezultat vođenja neprijateljstava "silovanje tijela simbolizira silovanje gradova, stanovništva u cjelini".⁹³ Upravo ova postavka se može povezati sa suvremenim poimanjima silovanja kao mogućim elementom zločina genocida u mnogim primjerima suvremenih ratnih zbivanja.

Zaključno možemo iznijeti da su Grci u pravilima vođenja neprijateljstava s jedne strane poznavali i donekle primjenjivali pravila poštede žena u ratnim, obrambenim akcijama, dok su kao pripadnice osvojenih područja žene, uz rjeđe iznimke, bile podvrgnute neprijateljskom djelovanju koje je trebalo biti vidljiva manifestacija trijumfa. U tom se trijumfu kod Grka ipak ne može posve negirati postojanje određenih ograničavajućih pravila i određene humanizacije ratovanja.

LITERATURA

1. Alonso, V., *War, Peace, and International Law in Ancient Greece*, u: *War and Peace in the Ancient World*, Raafflaub, K., A. (ur.), Blackwell Publishing, 2007., str. 206.–225.
2. Aristophanes, *Aristophanes Comoediae*, Hall, F. W.; Geldart, W. M. (ur.), sv. 2., Oxford Clarendon Press, Oxford, 1907.
3. Aristotel, *Politika*, Gretić, G., et al. (ur.), Globus, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.

⁹² Vidi Plato, *Complete Works*, Cooper, J., M. (ur.), Hackett Publishing Company, Indianapolis, Cambridge, 1997., str. 1084., 1473.–1474., 1480.–1481.

⁹³ Cit. Vikman, *op.cit.* (u bilj. 88), str. 30.

4. Bainton, R. H., *Christian Attitudes toward War and Peace: A Historical Survey and Critical Re-evaluation*, Abingdon Press, New York, Nashville, 1960.
5. Barry, W. D., Roof tiles and urban violence, *Greek Roman And Byzantine Studies*, sv. 37, br. 1, str. 55.–74.
6. Bederman, D. J., *Custom as a Source of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
7. Bederman, D. J., *International Law in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
8. Blundell, S., *Women in Ancient Greece*, Harvard University Press, Cambridge, 1995.
9. Botsford, G. W.; Sihler, E. G. (ur.), *Records of Civilisation: Sources and Studies, Hellenic Civilization*, Columbia University Press, New York, 1920.
10. Bryant, M. S., *A World History of War Crimes from Antiquity to the Present*, Bloomsbury Academic, New York, London, 2016.
11. Caldwell, W. E., *Hellenic Conceptions of Peace*, Studies in History, Economics and Public Law, Columbia University, Longmans, Green and Co., New York, 1919.
12. Chaniotis, A., *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Victoria, 2005.
13. Chrystal, P., *Women at War in the Classical World*, E-Pub izdanje, font: 20, Pen&Sword Military, Barnsley, 2017.
14. Ehrenberg, V., *The Greek State*, Barnes & Noble, New York, 1960.
15. Schindler, D.; Toman, J., *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents*, Martinus Nijhoff Publishers, Henry Dunant Institute, Dordrecht, Geneva, 1988.
16. Erent-Sunko, Z., Obitelj u demokratskoj Ateni, *Zbornik PFZ*, sv. 57, br. 3, Zagreb, 2007., str. 603.–626.
17. Ferrill, A., *The origins of war: from the Stone Age to Alexander the Great*, Westview Press, Boulder, 1997.
18. Fox, V. C., Historical Perspectives on Violence Against Women, *Journal of International Women's Studies*, sv. 4, br. 1., Massachusetts, 2002. str. 15.–34.
19. Garlan, Y., *War in the Ancient World: A Social History*, Chatto & Windus, London, 1975.
20. Gelb, I. J., Prisoners of War in Early Mesopotamia, *Journal of Near Eastern Studies*, sv. 32, br. 1/2, 1973., str. 70.–98.
21. Gillespie, A., *A History of the Laws of War, volume 1: The Customs and Laws of War with Regards to Combatants and Captives*, Hart Publishing, Portland, 2011.
22. Gillespie, A., *A History of the Laws of War, volume 2: The Customs and Laws of War with Regards to Civilians in Times of Conflict*, Hart Publishing, Portland, 2011.
23. Graf, F., Women, War, and Warlike Divinities, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, sv. 55, 1984., str. 245.–254.
24. Green, P., *Alexander of Macedon, 356–323 b. c.: A Historical Biography*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 2013.
25. Guthrie, W. K. C., *Povijest grčke filozofije, knjiga IV: Platon, čovjek i njegovi dijalozi, ranije doba*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2007.
26. Hale, J. R., *Lord's of the Sea: The Epic Story of the Athenian Navy and the Birth of Democracy*, Penguin Books, New York, 2009.
27. Hanson, V. C., *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, University of California Press, Berkeley, 2009.

28. Herodotus, *Histories*, Wordsworth Classics of World Literature, London, 1996.
29. Holladay, A. J., Athenian Strategy in the Archidamian War, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, sv. 27, br. 3, 1978., str. 399.–427.
30. Homer, *Ilijada*, Maretić, T. (pr.), Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1987.
31. Hornblower, S., Warfare in Ancient Literature: The Paradox of War, u: Sabin, P.; van Wees, H.; Whitby, M. (ur.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare sv. 1, Greece, the Hellenistic world and the Rise of Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007., str. 22.–53.
32. Isokrates, Panatheniacus & Panegyricus, trans. G. Norlin, Loeb Classical Library, Heinemann, London, 1928–1945.
33. Kagan, D., *The Peloponnesian War*, Harper, New York, 2003.
34. Karavites, P., *Capitulations and Greek Interstate Relations: The Reflection of Humanistic Ideals in Political Events*, Vandenhoeck & Ruprecht, Goettingen, 1982.
35. Keeley, L. H., *War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
36. Kern, P. B., *Ancient Siege Warfare*, Indiana University Press, Bloomington, 1999.
37. Lanni, A., The Laws of War in Ancient Greece, *Law and History Review: Law, War, and History*, sv. 26, br. 3, 2008., str. 469.–489.
38. Lavan, M., *Slaves to Rome: Paradigms of Empire in Roman Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
39. Loman, P., No Woman No War: Women's Participation in Ancient Greek Warfare, *Greece & Rome*, sv. 51, str. 34.–54.
40. Manicas, P. T., War, Stasis, and Greek Political Thought, *Comparative Studies in Society and History*, sv. 24, br. 2, 1982., str. 673.–688.
41. Nussbaum, A., *A Concise History of the Law of Nations*, The Macmillan Company, 1954.
42. Ober, J., Classical Greek Times, u: *The laws of war: constraints on warfare in the Western world*, Howard, M., Andreopoulos, G. J., Shulman, M. R. (ur.), Yale University Press, New Haven and London, 1994., str. 12.–26.
43. Otterbein, K. F., The Origins of War: Critical Review, *A Journal of Politics and Society*, sv. 11, br. 2, 2008., str. 251.–277.
44. Phillipson, C., *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, sv. 1, Macmillan And Co., London, 1911.
45. Phillipson, C., *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, sv. 2, Macmillan And Co., London, 1911.
46. Plato, *Complete Works*, Cooper, J. M. (ur.), Hackett Publishing Company, Indianapolis, Cambridge, 1997.
47. Platon, *Država*, Zovko, J. (ur.), Parvus, Zagreb, 2009.
48. Plutarh, *Plutarch's Moralia*, sv. 3, Harvard University Press, Cambridge, 1961.
49. Preiser, W., History of the Law of Nations: Ancient Times to 1648, u: *Encyclopedia of Public International Law sv. 7*, Bernhard, R. (ur.), Elsevier Science Publishers B.V., Amsterdam, 1984., str. 126.–160.
50. Pritchett, W. K., *The Greek State at War: Part V*, University of California Press, Berkeley, 1991.
51. Quinn, T. J., Thucydides and the Massacre at Mycalessus, *Mnemosyne*, Fourth Series, sv. 48, br. 5, 1995., str. 571.–574.

52. Rhodes, P. J., *The Greek City States: A Source book*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
53. Schaps, D., *The Women of Greece in Wartime*, *Classical Philology*, sv. 77, br. 3, 1982., str. 193.–213.
54. Schütte, R., *Civilian Protection in Armed Conflicts: Evolution, Challenges and Implementation*, Springer VS, Wiesbaden, 2015.
55. Solis, G. D., *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*, Cambridge University Press, 2010.
56. Strauss, B., *The Trojan War: A New History*, Simon&Schuster Paperbacks, New York, 2006.
57. Vikman, E., Ancient Origins: Sexual Violence in Warfare, part I, *Anthropology & Medicine*, sv. 12, br. 1, 2005., str. 21.–31.
58. Vlastos, G., *Platonic Studies*, Princeton University Press, Princeton, 1973.
59. Walzer, M., *Just and Unjust Wars*, Basic Books, New York, 2006.

MREŽNI IZVORI:

1. Aristofan, *Lisistrata*, (*Ἀριστοφάνης, Λυσιστράτη*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 14. travnja 2018.
2. Euripid, *Ifigenija u Aulidi*, (*Εὐριπίδης, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 16. travnja 2018.
3. Herodot, *Povijest*, (*Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu/>, posjećeno dana 12. travnja 2018.
4. Hesiod, *Poslovi i dani* (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 8. travnja. 2018.
5. Homer, *Ilijada*, grčki izvornik (*Ὅμηρος, Ἰλιάς*) dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 28. travnja 2018.
6. Ksenofon, *Kiron odgoj*, (*Ξενοφῶν, Κύρου παιδεία*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 1. rujna 2018.
7. Ksenofont, *O ekonomiji* (*Ξενοφῶν, Οἰκονομικός*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 14. svibnja 2018.
8. Platon, *Država*, grčki izvornik (*Πλάτων, Πολιτεία*), dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 9. travnja 2018.
9. Plutarh, *Pir* (*Πλούταρχος, Πύρρος*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 15. travnja 2018.
10. Plutarh, *Tezej*, (*Πλούταρχος, Θησεύς*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno dana 5. travnja 2018.
11. Polybios, *Povijest* (*Πολύβιος, Ἱστορίαι*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 17. travnja 2018.
12. Trifiodor, *Uništenje Troje* (*Τρυφιδώδωρος, Ἰλίου ἄλωσις*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 9. travnja 2018.
13. Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*, (*Θουκυδίδης, Ἱστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*), grčki izvornik dostupan na mrežnoj stranici <http://www.perseus.tufts.edu>, posjećeno 13. travnja 2018.

Miran Marelja*
Zrinka Erent-Sunko**

THE BEGINNINGS OF WARFARE RESTRICTIONS IN INTERNATIONAL LAW – RULES OF WARFARE BETWEEN GREEK CITY-STATES AND THE FUNCTION OF THE CRITERIA FOR DISTINCTION OF WOMEN

Summary

Greek customary law of war drew a clear distinction between intra-Greek wars, i.e. the armed conflict between adversaries which shared cultural and religious ties, and wars with opponents who were not part of the Ancient Greek world. The rules of warfare pertaining to conflict between Greek city-states contained rules for male soldiers, which included rules on sparing the lives of other Greeks, but also, those pertaining to women. This paper explores the participation of women in warfare, as well as the customary rules concerning rape, which can be deemed to have the force of law in armed conflict. In conclusion, a humanisation of warfare may be recognised, albeit bearing in mind the concept of international relations and factors that affected the ancient customary rules of warfare.

Keywords: Greek wars, customary law, protection of women, enslavement

This work is licensed under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

* Miran Marelja, PhD, Postdoctoral Fellow, Faculty of Law, University in Zagreb, Republike Hrvatske Square 14, 10000 Zagreb, Republic of Croatia. Email address: mmarelja@pravo.hr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6930-0165>.

** Zrinka Erent-Sunko, PhD, Associate Professor, Faculty of Law, University of Zagreb, Republike Hrvatske Square 14, 10000 Zagreb, Republic of Croatia. Email address: zrinka.erent.sunko@pravo.hr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7801-5881>.